

УМУМИЙ ЎТМИШ, БУЮК КЕЛАЖАК

ҲАМКОРЛИКДА ТАРАҚҚИЁТГА ЭРИШАМИЗ

Баҳодир ХОЛИҚОВ,
Самарқанд давлат чет тиллар
институтини ректори

Бир вақтлар собиқ иттифокнинг хомашё базаси сифатида қаралган Марказий Осиё республикалари мустақилликка эришгач, ҳар бири ўзи ташлаган йўлдан, бир-биридан айро, ўз муаммосига ўралган ҳолда ривожланиш сари одимлай бошлаганди. Аммо “Якка отнинг чанги чикмас, чанги чикса ҳам донги чикмас” деганларидек, бу ривожланиш, бу одим жуда секин, кўзга кўринмас эди. Қадим ўтмишда буюқ тарихни бир тан, бир жон бўлиб яратган Туркистон эли — ўзбек, қозоқ, қирғиз, тожик, туркман ва қорақалпоқлар аввалги тузум сиёсати қобиғидан чиқишда қийналди.

Президентимиз юритган ташқи сиёсат ва илгари сурган ташаббуслар натижасида минтақа давлатлари ўртасидаги муносабатлар илиқлашди, қуюқлашди ва стратегик алоқалар кенг миқёсда ривожланди. Бугун “Марказий Осиё плюс” форматлари минтақа ҳамкорлигининг халқро миқёсдаги самарали платформаларига айлиниб бормоқда. АКШ, Европа иттифоқи, Россия, Хитой, Япония, Ҳиндистон, Туркия ва араб давлатлари Марказий Осиёда жойлашган беш мамлакат билан тенг манфаатли ҳамда мустақам алоқа ўрнатилган интилоқда.

Айни пайтда Марказий Осиёда кечаётган жараёнлар нафақат минтақавий, балки глобал аҳамият касб этиб, жаҳон афқор оммаси ва сиёсат аҳли диққат марказида турибди. Президентимизнинг “Янги Ўзбекистон” газетасида чоп этилган “Марказий Осиё янги давр остонасида” мақоласида қайд этилганидек, минтақада шаклланаётган таъминот, яхши қўлчилик ва ўзаро ҳурмат таъминоти янги дипломатик муносабатлар эмас, улар минтақанинг келгуси ўн йилликлари давомида тараққиётни белгилаб берадиган стратегик пойдевор вазифасини бажаради. Бугун юз бераётган яқинлашув ва ҳамкорлик сиёсати тасдиқ эмас, балки қон-қарош, илдизи бир бўлган халқларнинг бирилиши, давлат раҳбарларининг аниқ сиёсий

иродаси, чуқур масъулияти ва умумий келажак учун масъулиятли қарашлари натижаси, десак тўғри бўлади.

Кейинги йилларда Марказий Осиё давлатлари ўртасидаги муносабатлар тубдан ўзгаргани боис, кечаги турли тўсиқлар, қарама-қаршиликлар, тарихдан қолган бўшлиқлар босқичма-босқич бартараф этилди. Чегараларнинг тўлиқ ҳуқуқий белгиланиши, савдо ва транзит йўлақлари очилиши, сув ва экология бўйича келишилган ёндашувлар, энергетик интеграциянинг фаоллашуви — буларнинг барчаси минтақа давлатлари ўртасида янги сиёсий маданият шаклланишидан далолат беради.

Бугунги нотинч геосиёсий шароит, глобал таъминот занжирларидаги узлишлар, иқлим ўзгаришлари ва экологик инқирознинг кескинлашуви, озик-овқат ва энергетика бозорларидаги беқарорлик Марказий Осиё давлатларининг ўзаро ҳамкорликсиз ҳаракат қила олмаслигини яна бир бор кўрсатмоқда. Энди ҳамкорлик ихтиёрий сиёсий йўналиш эмас, балки стратегик зарурат эканини ҳаммамиз яхши биламиз.

Минтақа давлатларининг бир-бирига боғлиқлиги кундан кунга чуқурлашаётгани сабабли тараққиётнинг энг муҳим қаволати — ўзаро ишонч, бирилиш, келишувчанлик ва умумий манфаатларни қадрлаш ривожланиш сари дадил қадамлар ташлашишига олиб келди. Шу боис, Марказий Осиё ҳамкорлиги тараққиёт драйверига айлиниб бораётганини қўвонч билан таъкидлаш жоиз.

Халқаро экспертлар таъкидлашча, кейинги ўн йилликда Марказий Осиё давлатларида кучли иқтисодий динамика кузатилаётган. Минтақа ялпи ички маҳсулоти уч баробар ўсиши, ўзаро савдо ҳажми кескин кенгайиши, биргаликдаги қўшма лойиҳалар кўпайиши — ҳамкорлигининг иқтисодий самараси нафақат рақамларда, балки реал ҳаётда ҳам аксини топаётганини кўрсатмоқда. Қувонарлиси, минтақа халқлари бу ўзгаришларни ўз ҳаётида ҳис қилмоқда, қўлайликлардан баҳраманд бўлмоқда, манфаат кўрмоқда.

Ўзбекистоннинг қўшни давлатлар билан савдо ҳажми 2016 йилдаги 2,4 миллиард доллардан 2024 йилда 7,2 миллиард долларга етгани бунинг ёрқин тасдиғидир. Бу ўсиш бевосита янги қўшничилик сиёсати самараси бўлиб, бугун минтақавий иқтисодий интеграция нафақат савдо, балки энергетика, транспорт-логистика, қишлоқ хўжалиги, санаят кооперацияси каби стратегик тармоқларда ҳам кенгайиб бормоқда. Минтақамиз Осиё ва Европа ўртасида табиий геосиёсий кўприк вазифасини бажармоқда. Бу салоҳиятни тўғри бошқариш минтақани глобал иқтисодиётнинг муҳим драйверларидан бирига айлантириши шубҳасиз.

Бугунги глобал таҳдидлар фонидида Марказий Осиё давлатлари хавфсизлик масалаларида ҳам ўзаро жиқлашмоқда. Минтақа давлатларининг экстремизм ва радикализмга қарши курашиш, киберхавфсизликни мустаҳкамлаш, трансчегаравий жиноятчиликка қарши биргаликда курашиш бўйича ҳамкорлик стратегик аҳамият касб этмоқда.

Президентимиз таъкидлаганидек, минтақанинг энг катта бойлиги ёш, изланувчан, замонавий тафаккурга эга авлод ҳисобланади. Улар истиқбол учун ажратилган маблағ келажакка тиклалаётган инвестициядир. Аҳолининг асосий қисми-

ни ёшлар ташкил этаётгани Марказий Осиё давлатларининг таълим, илм-фан, маданият ва ёшлар сиёсати соҳаларида ҳамкорликни янги босқичга кўтаришга ундамоқда. Ректорлар форумлари, илмий лойиҳалар, маданий алмашинув дастурлари, ёшлар фестиваллари минтақа халқларини, айниқса, ёшларни янада яқинлаштиряпти. Бу жараён фақат биргаликдаги тадбирлар эмас, балки умумий маданий макон ва интелектуал ҳамжамиятнинг шаклланиши билан аҳамиятлидир.

Самарқанд давлат чет тиллар институтини жамоаси ҳам мазкур жараённинг фаол иштирокчисига айланган. Халқаро ҳамкорлик дастурларимиз, академик алмашинувлари, кўшма илмий изланишларимиз Марказий Осиёнинг маърифий ва интелектуал салоҳиятини юксалтиришга қаратилган лойиҳалар асосида олиб борилмоқда. Бугун Марказий Осиё республикаларининг бир нечта олий ўқув юртлири билан мустақам ҳамкорлик ўрнатилган. Бу алоқалар институт илмий салоҳиятини ошириш билан бирга таълим сифати ва самарадорлигини юксалтиришга хизмат қилмоқда.

Марказий Осиё келажаги ҳозирги авлоднинг билим даражаси, тафаккури ва компетенцияларига боғлиқ. Шу боис, олий таълим муассасалари олддаги вазифа фақат билим бериш эмас, балки минтақа ёшларини яқинлаштириш, замонавий таълим стандартларини жорий этиш, хорижий тилларни ўрганиш орқали халқларро мулоқот кўпригини мустаҳкамлаш, илмий изланишлар орқали умумий тараққиётга хизмат қилиш каби масъулиятли вазифаларни бажаришидир.

Марказий Осиё халқлари умумий масъулиятни ҳис қилган ҳолда умумий келажак сари қадам ташламоқда. Президентимиз таъкидлаганидек, биз бугун девор эмас, кўприк қураётган халқимиз. Бу нафақат сиёсий шор, балки бутун минтақа халқларининг янги менталитети, янги маънавий позицияси орқали, биз бирлашган сари кучли бўламиз. Ҳамкорлик қилган сари тараққиётга эришамиз.

Миллий давлатчилигимиз тарихидан

ШАЙБОНИЙЛАР ДАВЛАТЧИЛИГИ

Шайбонийлар сулоласи XVI асрда Марказий Осиёда доимий ва шиддатли сиёсий ҳаракатлар орқали мустақам давлат барпо этди. Сулоланинг машҳур ҳукмдорлари — 1500-1510 йилларда ҳукмронлик қилган Муҳаммад Шайбонийхон, 1510-1529 йилларда ҳукмронлик қилган Кўчкунчиҳон, 1533-1540 йилларда ҳукмронлик қилган Убайдуллоҳхон ва кейинги султонлар илм-фан ва маърифат ривожига катта ҳисса қўшган зиёлилар бўлган. Улар Турон худудига кўплаб мадрасалар, хонақоҳлар қурган ва кутубхоналар ташкил этган.

Бу сулола ўзбек давлатчилиги тарихида алоҳида ўрин тутди. Айнан Муҳаммад Шайбонийхон ва Убайдуллоҳхон фаолияти натижасида “Ўзбек давлатчилиги” тушунчаси шаклланди. Чунки бунга қадар дунё хариталарида “Ўзбеклар” номи билан алоҳида давлат ёки ҳудуд кўрсатилмаган. Кейинчалик бу 1924 йилда ташкил этилган Ўзбекистон давлати номига асос бўлди.

“Шайбон” ёки “сибан” аслида мўғулча сўз бўлиб, “қуш” деган маънони англатади ва шайбонийларнинг келиб чиқишини ифодалайди. Шайбонийлар сулоласининг номи Чингизхоннинг ўғли Жўчиҳоннинг бешинчи фарзанди Шайбондан келиб чиққан. Шайбон акаси Ботухон билан ҳарбий юришларда иштирок этиб, Дашти Қипчоқдаги шарқий ҳудудлари ва 15 минг оиладан иборат улусни Олтин Урда таркибиде бошқарган. Академик Бўрибой Аҳмедовнинг таъкидлашча, Шайбон улуси 1238 йилда ташкил топиб, Урал тоғининг жанубий этакларидан Тобол ва Сарисув дарёлари соҳилларигача бўлган ҳудудни эгаллаган.

XIV аср охирида Шайбон улуси ўзаро ички урушлар натижасида майда хонлиқларга бўлиниб кетади. Шу даврда Шайбон авлодидан бўлган Абулхайрхон (1412-1468 йиллар) Дашти Қипчоқдаги кўплаб турк-мўғул қабилаларни бириштириб, 1428 йилда Тура шаҳрида улуг хон деб эълон қилнади.

Қисқа вақт ичида у майда қисмларга бўлиниб кетган Шайбон улусини бириштириб, Тура шаҳрини давлат пойтахтига айлантиради. Абулхайрхон фаолияти теурийлар давлати билан бевосита боғлиқ бўлган. Ички сиёсий низолар ва урушлар даврида баъзан теурий ҳукмдорлар Абулхайрхондан ҳарбий ёрдам сўраб турган.

1468 йилда Абулхайрхон вафот этгач, унинг бешинчи ўғли Шайх Ҳайдархон тахтга ўтиради. Бирок Абулхайрхон амрилари орасида кейинчалик унинг душманига айланган Иноқхон, Жонибекхон, Нурика султон ва мангит амирлари Аббосбек, Мусобек, Ёмгурчибек Олтин Урда хони Аҳмадхон билан иттифоқ тузиб, Шайх Ҳайдархонни ўлдирди. Натижада Абулхайрхон томонидан ташкил этилган давлат қулайди.

Абулхайрхон давлатини қайта тиклаш ишларига унинг набираси Муҳаммад Шайбонийхон бошчилик қилади. Муҳаммад Шайбонийхон (1451-1510 йиллар) ёшлигида отаси Буюқ Султон ва онаси Кўчкунчиҳондан етим қилиб, Абулхайрхоннинг содиқ хизматкори Қорачабек оиласида тарбияланади.

Абулхайрхон вафотидан кейин юзага келган ички низолар ва хавф-хатарлар натижасида Муҳаммад Шайбонийхон, укаси Маҳмуд Султон, амакилари Суюнчожаҳон

ва Кўчкунчиҳон Мовароуннаҳр худудларига қочиб келади.

XV аср охири ва XVI аср бошларида Мовароуннаҳрда ички низолар туфайли теурийлар давлатининг сиёсий заифлашуви авж олади. Шу шароитдан фойдаланиб, Муҳаммад Шайбонийхон дастлаб Туркистон ва Уттор ҳукмдорлари қўшинига хизмат қилиб, турли жангларда иштирок этади ва ҳарбий салоҳиятини оширади. 1497 йилда Заҳрирдин Муҳаммад Бобур Самарқандни эгаллашга муваффақ бўлганда, Муҳаммад Шайбонийхон у билан боғлиқ воқеаларни кузатиб, қўлай фурсатни кутади.

Шайбонийларнинг Мовароуннаҳр ва Хуросон худудларига тарихий даъвоси бўлган. Чингизхон даврида эгалланган, кейинчалик эса қўлдан чиқиб кетган ерларни қайтариш

учун курашган. Шу сабабдан шайбоний султонлар мафкуравий ва сиёсий асослар билан Мовароуннаҳр тахтини эгаллаш ҳаракатини бошлаган.

Муҳаммад Шайбонийхон ҳарбий ҳаракатлар натижасида Туркистоннинг Синғоқ, Саброн ва Ясси шаҳарларини қўлга киритади. 1500 йилда теурийлар давлатининг ички зиддиятлари ва сиёсий заифлашуви туфайли Самарқандни забт этади. Теурийлар ўртасида юзага келган ички низолар сабабли ҳарбий ҳаракатлар, қўда-андачилик ришталари ва дипломатик алоқалардан фойдаланиб, Муҳаммад Шайбонийхон худудни назоратга олади. 1504 йилда у Хисор, Қундуз, Бадахшон ва Балхни, 1505 йилда эса Хоразмни забт этади. 1507 йил 19 майда Бодғис яйловиде теурийлар билан ҳал қилувчи жанг бўлиб ўтади ва Муҳаммад Шайбонийхон Ҳиротни эгаллайди. Ҳиротдаги жоме масжидида унинг номига “Замон имоми ва Худонинг халифаси” унвони билан хутба ўқилади. Шу тариқа у ҳокимиятини тўлиқ ўрнатиб, Мовароуннаҳр ва Хуросон худудларида шайбонийлар давлатини барпо этади.

1510 йилда Муҳаммад Шайбонийхон Марв яқинида Эрон шоҳи Исмоил Сафавий қўшинлари билан тўқнашувда ҳалок бўлади, натижада унинг давлати ҳам қулайди. Шу билан бирга, Мовароуннаҳр худудлари

Эрон сафавийлари босқини ҳафти остида қолади. Шайбонийлар давлатини қайта тиклаш ва Эрон қўшинларига қарши курашиш ишларига Муҳаммад Шайбонийхоннинг жияни Убайдуллоҳхон бошчилик қилади ва шайбонийлар давлатини тиклаш ишини

“Шайбонийлар сулоласининг энг йирик ҳукмдорларидан яна бири Абдуллоҳхон II (1534–1598 йиллар) бўлиб, у нафақат давлат бошқарувчиси ва саркарда, балки илм-фан ва маданият ҳомийси сифатида ҳам тарихда ўчмас из қолдирди.

Убайдуллоҳхон Муҳаммад Шайбонийхон ҳарбий юришларида доимо унинг ёнида бўлиб, баъзи ҳолларда қўшинини бошқарган. Ҳофиз Таниш Бухорийнинг “Абдуллоҳнома” асарида қайд этилишича, Убайдуллоҳхон Муҳаммад Шайбонийхон қўшинида соя каби ёрдамчи бўлиб, Хоразмни (1505 йил), Балхни (1506 йил), Ҳирот ва Машҳадни (1507 йил) эгаллашда хал қилувчи роль ўйнаган. Шу тариқа у шайбонийлар сулоласининг сиёсий ва ҳарбий барқарорлигини мустаҳкамлашда муҳим шахс бўлган.

1512 йил апрелда Мовароуннаҳрнинг Қўли Малик қўлида шайбонийлар ва теу-

қолди. У “Шоҳбахт” тахаллуси билан ижод қилган, газал ва рубонийлар ёзган. Шу билан бирга, унинг “Баҳрул худо” достони ва панд-насихатлар тўплами мавжуд бўлиб, улар ўғли Муҳаммад Теуру султонга бағишланган.

1512-1533 йилларда шайбонийлар давлати маркази Самарқанд бўлган. 1533 йилда Убайдуллоҳхон пойтахтни Бухорога кўчириб, хонлиқнинг расмий номи Бухоро хонлиги деб атала бошланади. Унинг ҳукмронлиги даврида Мир Араб мадрасаси қурилиб, илм-фан ва диний таълим ривожига катта ҳисса қўшилди. Шунингдек, Меҳтар Қосим кўприги, Мирак Саид Гўёс боғи ва Бухоро шаҳри атрофида чорбоғлар барпо этилган. Убайдуллоҳхон диний илмларни чуқур эгаллаган. Тасавуф ва Қуръон илмларини жуда яхши билган. Убайдуллоҳхон “Убайдий”, “Қул Убайдий”,

“Убайдуллоҳ” тахаллуслари билан ўзбек, форс ва араб тилларида ижод қилган. Унинг уч тилда битган шеърларини иборат уч девони — “Куллиёт”и Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти хазинасида сақланмоқда.

Шайбонийлар сулоласининг энг йирик ҳукмдорларидан яна бири Абдуллоҳхон II (1534-1598 йиллар) бўлиб, у нафақат давлат бошқарувчиси ва саркарда, балки илм-фан ва маданият ҳомийси сифатида ҳам тарихда ўчмас из қолдирди. У 1583 йилда эса отаси вафотидан кейин мустақил давлат бошқарувини ўз зиммасига олган.

рийлар ўртасида ҳал қилувчи жанг бўлиб, Убайдуллоҳхон бошчилигидаги шайбонийлар Заҳрирдин Муҳаммад Бобур қўшинини мағлуб этиб, Самарқанд ва Бухорони қайта забт этади. Шаҳарларда хутба ўқилади, тангалар зарб қилинади ва шайбонийлар ҳукмронлиги мустаҳкамланади. Рўзбехон Исфаҳонийнинг ёзишича, Убайдуллоҳхон тахтни амакиси Кўчкунчиҳон ва бошқа қариндошларга бўлиб беради, шу билан ўз мавқени бутун давлатда мустаҳкамлайди.

1512 йил 12 ноябрда Ғиждувон яқинида шайбонийлар ва сафавийлар ўртасида ҳал қилувчи жанг бўлиб ўтади. Убайдуллоҳхон бошчилигидаги 3 минг кишилик қўшин сафавийларнинг Наҳми Соний бошчилигидаги 60 минг кишилик қўшинини мағлуб этади. Бу ғалаба Мовароуннаҳрда шайбонийлар ҳокимиятини мустаҳкамлашга хизмат қилади ва Заҳрирдин Муҳаммад Бобурнинг худуддаги фаолияти яқунланади.

Шайбонийлар сулоласи Мовароуннаҳр тарихида илм-фан, маданият ва адабий меросни ривожлантиришда ҳам беқиёс роль ўйнаган. Сулола вакиллари ўз замоналарида шаҳарларни сиёсий марказ эмас, балки илмий ва маданий марказ сифатида тараққиёт эттиришга алоҳида эътибор қаратган. Муҳаммад Шайбонийхон ўзбек ва туркий адабиёти ривожига ҳисса қўшган шоир сифатида тарихда

Абдуллоҳхон II даврида Бухоро, Самарқанд, Тошкент ва бошқа йирик шаҳарларда илмий ва маданий марказлар ташкил этилган. Шу даврда Модарихон ва Абдуллоҳхон мадрасалари, Тошкентдаги Қўқалдош мадрасаси, шунингдек, қарвонсаройлар, чорбоғлар ва кўприқлар бунёд этилган. Бухорода кутубхоналар фаолият кўрсатган, машҳур хатотлар ва олимлар илмий ишлар билан шуғулланган.

Абдуллоҳхон II ижоди билан ҳам илм-фан ва адабиёт ривожига ҳисса қўшган. “Хон” тахаллуси билан у ўзбек ва форс тилларида шеърлар яратган. Унинг даврида Ҳофиз Таниш Бухорий “Абдуллоҳнома”, Амин Аҳмад Розий “Ҳафти иқлим” ва Мурғрий “Тазкироти шуаро” каби асарларини яратган.

Шайбонийлар даврида Мовароуннаҳр нафақат сиёсий ва ҳарбий, балки илмий, адабий ва маданий марказ сифатида ҳам аҳамият касб этган. Сулола ҳукмдорлари ўз ижоди, ҳомийлиги ва шаҳарларда яратган илмий-маданий муҳити орқали ўзбек адабиёти, илм-фани ва маданий мероси ривожига муҳим роль ўйнади.

Фаррух ФАЙЗУЛЛАЕВ,
Чирчиқ давлат педагогика
университети ўқитувчиси

